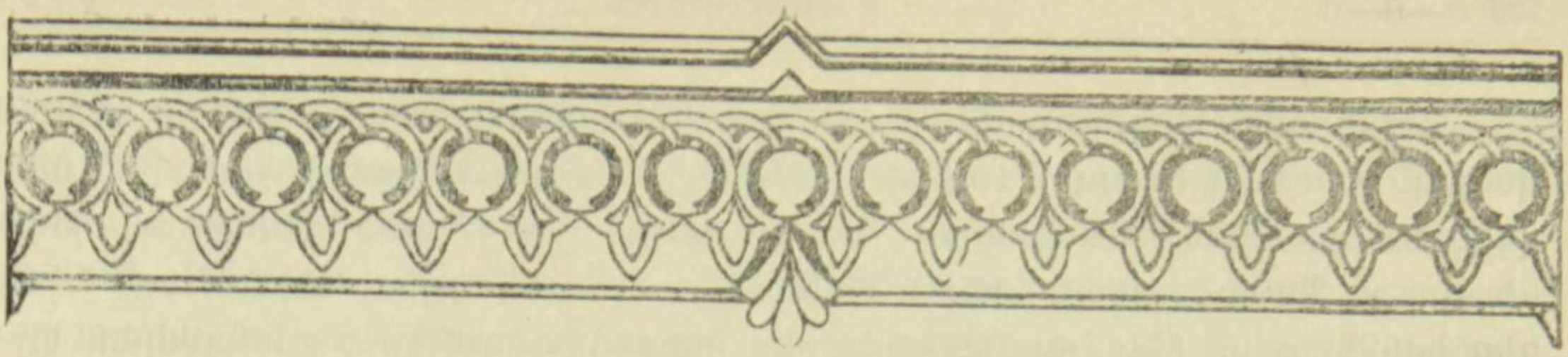

ՀՐԱՉ ԱՂՎԱՆԻ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐՆ ԸՆԴԴԵՄ ԹԱԹԱՐ-ՄՈՆՂՈԼ ԲՌՆԱԿԱԼՆԵՐԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԻ

13-րդ դարի 30—40-ական թվականներին Հայաստանը նվաճվեց թաթար-մոնղոլների կողմից: Օտարերկրյա լծի հաստատման հենց սկզբից հայ ժողովուրդը ենթարկվեց սոցիալ-տնտեսական դաժան շահագործման: Ծանր վիճակը չփոխվեց նաև 50-ական թվականների կեսերից՝ մոնղոլա-իրանական պետության՝ Իլխանության (իլխան—ժողովրդի տեր), կազմավորումից հետո, որի տիրապետության տակ էր նաև Հայաստանը:

XIII դարի վերջերից քրիստոնյա ժողովուրդների առանց այդ էլ անմխիթար վիճակն առավել վատթարացավ՝ կապված կրոնական հալածանքների հետ, որոնք սկսվեցին Ղազան խանի (1295—1304 թթ.) օրոք, երբ վերջինս իլխանական իշխանությունը պահպանելու և ամրապնդելու նպատակով մերձեցավ տեղական (պարսկական) ֆեոդալական վերնախավին և ընդունեց մահմեդականություն[1]: Ժամանակակիցների ձեռագրերի հիշատակարաններում, ժամանակագրություններում բազմաթիվ վկայությունների ենք հանդիպում մոնղոլների կրոնական հալածանքների, եկեղեցիների ավերման և հոգևոր գործիչների նկատմամբ ծավալված հալածանքների մասին[2]:

Սակայն, որոշ ժամանակ անց Ղազան խանը քաղաքական որոշակի նկատառումներով, հատկապես՝ հայ-վրացական զինվորական ուժն օգտագործելու, ինչպես նաև Անդրկովկասում ծավալված ապստամբական շարժումներն ու դժգոհությունները կանխելու համար, մեղմացրեց իր հալածանքները[3]:

---

[1] **Рашид ад-Дин.** Сборник летописей. Т. III, пер. с персидского А. К. Арендса, М.—Л., 1946, с. 164.

[2] Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (ԺԳ դար), կազմեց Ա. Մաթևոսյան (այսուհետև՝ ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ). Երևան, 1984, էջ 784, 787, 810: Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հ. Ա, Երևան, 1951, էջ, 106: Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 164:

[3] Դա էր պատճառը, որ մի շարք գրիչներ սկսեցին դրվատանքով խոսել նրա մասին՝ նշելով, որ, իբր, նրա օրոք դրությունն այնքան էր բարելավվել, որ նրա մահը սգացին

Քրիստոնյա ժողովուրդների հանդեպ կրոնական հալածանքները սաստկացան Ղազանի հաջորդ՝ Ուլջեյթու (1304—1316 թթ.), կամ ինչպես նա անվանվում էր նաև՝ Մուհամմեդ Խուդաբանդա (=«ծառա Աստծու») խանի օրոք: Պարսիկ պատմագիր Խոնդեմիրի տեղեկության համաձայն Չինգիզ խանի բոլոր հետնորդների մեջ նա առանձնանում էր մահմեդական կրոնի հաստատման ջանքերով[4]:

Վրաց ժամանակագրի վկայությամբ՝ կործանվում էին եկեղեցիները: Նույնիսկ զորքեր էին ուղարկվում երկրամաս, որպեսզի ստիպեին քրիստոնյաներին հրաժարվելու իրենց հավատից և մահմեդականություն ընդունելու[5]: Կրոնական հալածանքները շարունակվել են Ուլջեյթուի հաջորդ Աբու Սաիդի (1316—1335 թթ.) և վերջինիս հաջորդած մյուս իլխաններ կառավարման օրոք, ընդհուպ մինչև մոնղոլա-իրանական պետության կործանումը՝ XIV դարի կեսը[6]:

Հայոց հավատի, ուրեմն և ազգային ինքնուրույնության դեմ թաթարմոնղոլ բռնակալների ձեռնարկած այս դաժանությունները, հալածանքներն ու այլազան կամայականությունները չէին կարող անհետևանք մնալ: Եվ բնական է, որ նախորդ տասնամյակներին ծայր առած դժգոհությունները ու ընդվզումները առավել բորբոքվեցին, ընդունեցին ավելի մեծ ծավալ:

Ստեփանոս Օրբելյանը վկայում է, որ դեռևս Ղազան խանի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո քրիստոնեության և քրիստոնյաների դեմ ծավալված կատաղի պայքարի ժամանակաշրջանում Նախիջևանում բռնավորները, վախենալով վրաց (վրաց-հայկական) զորքերից, չհամարձակվեցին քարուքանդ անել եկեղեցիները[7]: Ապա պատմիչը վկայում է, որ Սյունիքում էլ տեղացիները կաշառքի և նույնիսկ բռնի ուժի միջոցով թույլ չեն տվել եկեղեցիներին վնաս հասցնել[8]: Այդ ժամանակ անվնաս մնացին նաև Երասխ գետի մյուս կողմում գտնվող եկեղեցիները[9]: Ժամանակի ձեռագիր հիշատակարանների տեղեկության համաձայն քրիստոնյաների մեծ մասը սկսած հալածանքների պայմաններում իրենց հույսը շարունակել է կապել իր հավատի հետ[10]: Վրաց ժամանակագիրն էլ վկայում է, որ քրիստոնյաների դեմ ծավալված պայքարի պայմաններում, երբ նրանց դեմ նույնիսկ զինական մեծ ուժեր էին ուղարկվում, քրիստոնյաները շարունակում էին հավատարիմ մնալ իրենց հավատին և դիմադրում էին ուղարկված զինական ուժերին[11]:

Բայց և այնպես, չդիմանալով ստեղծված ծանր պայմաններին, բնակչության մի մասը ստիպված հավատափոխ էր լինում: Ոմանք էլ, վաճառելով իրենց կայքը հեռանում էին իրենց բնակավայրից[12]: Սակայն հայրենի վայ-

---

անգամ քրիստոնյաները (տե՛ս ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Խաչիկյանը, Երևան, 1950, էջ 23, 24, 26):

[4] **Хондемир**. История монголов. От древнейших времен до Тамерлана / Пер. с персидского В. Григорьева. СПб. 1834, с. 75.

[5] Վրաց ժամանակագրություն. թարգմանությունը հին վրացերենից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Պարույր Մուրադյանի. Երևան, 1974, էջ 184—185:

[6] Տե՛ս ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 41՝, 51, 154, 249, 255, 268, 325, 368 և այլն:

[7] Ստեփանոս Օրբելեան. Պատմութիւն նահանգին Սիսական. Թիֆլիս, 1910, էջ 473:

[8] Նույն տեղում:

[9] Նույն տեղում:

[10] ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 882:

[11] Վրաց ժամանակագրություն, էջ 184—186:

[12] ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 102:

ներից տեղական բնակչության հեռանալու փաստը հենց ինքնին տիրապետողների դեմ պայքարի յուրատեսակ արտահայտություն էր, պասսիվ մի բողոք, որը լայն տարածում էր գտել մոնղոլական տիրապետության շրջանում: Անշուշտ, ժողովրդի՝ հայրենի բնակավայրերից հեռանալու փաստը կապված էր ոչ միայն կրոնական հալածանքների, այլև դաժան հարկային քաղաքականության հետ[13]:

Դեռևս XIII դարի վերջերից քրիստոնյաների վրա ջիզյա (այլադավանության հարկ) էր սահմանվել[14], որը գոյություն ուներ նաև Ղազանին հաջորդած Ուլջեյթու իլխանի օրոք[15]:

Չնայած կիրառվող հալածանքներին, ժողովուրդն իր մեծամասնությամբ գերադասել է վճարել հարկը, հաճախ նաև դիմադրել, քան հավատափոխ լինել: XIV դարի հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք. «...Ընդունեալ զքրիստոնեայսն դառն տանջանօք նեղէին ուրանալ զքրիստոսական հաւատն՝ որ ի Հայր և յՈրդի և յամենասուրբ Հոգի: Դարձեալ տեղի ետուն և եդին հարկս ի վերայ քրիստոնէից և յամենայն գլխոյ առնուին եօթն ութ դահեկան՝ յամենայն ամի, կամ ուրանալ զՔրիստոս, կամ տալ զդահեկանն՝ որ է խարան. **զոր ոչ հնազանդեցան քաջահաւատքն և արիքն** խաբեբայ աղանդից նոցա, այլ յանձն առին տալ զհարկն յամենայն ամի: Եւ մերայինս սեռս ի քրիստոսադաւան քրիստոնեայք մտանէին ի լուծ հարկացն և գոհութեամբ տային զինչս և զստացուածս վաճառէին և տային յամենայն ամի և յերկոտասանամեայ մանկանէ առնուին զհարկն. և բազումք տարագիրք եղեալ վասն հարկին: **Իսկ քրիստոնէիցն տալով զայս ամենայն՝ անվրդով կացին ի հաւատս որ ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս»**[16]:

Հավատափոխության քաղաքականությունը չէր սահմանափակվում միայն դավանանքի համար հարկ սահմանելով: Այն գնում էր ավելի հեռուն: Մարդիկ, որոնք հավատարիմ էին մնում քրիստոնեությանը և վճարում դրա համար սահմանված հարկը, հաճախ ենթարկվում էին մարմնական դաժան տանջանքների, ծաղրուծանակի, ընդհուպ մինչև մահապատժի: Ասորական աղբյուրների համաձայն՝ քրիստոնյաները սպանվում էին փողոցներում, հրապարակներում և այլուր: Երիտասարդ աղջիկներին մերկացնում էին և տանում փողոցներով: Սպանում էին նաև հղի կանանց[17]: Սակայն, այդուհանդերձ, շատերը դիմադրում էին և հավատարիմ մնում իրենց դավանանքին: Հիշատակարաններից մեկում կարդում ենք. «Իսկ անօրէն եւ անբարիշտ Խարբանտայ խանն, իբրեւ ետես եթէ այնու **ոչ կարաց յաղթել քրիստոնէիցն,** յաւել այլ եւս հարուածս ի վերայ քրիստոնէից. կամ զամենեսեան

---

[13] Նույն տեղում, էջ 66, 92: Հ. Մանանդյան. Երկեր. հ. Գ, Երևան, 1977, էջ 327:

[14] История Мар Ябалахи III и Рабан Саумы / Исследование, пер. с сирийского и примеч. Н. В. Пигулевской. М., 1958, с. 114.

Համաձայն նույն աղբյուրի դա պարզապես ոչ թե հարկ էր, այլ իսկական կողոպուտ (նույն տեղում):

[15] Ժամանակագրություն (XI—XVIII դդ.). տպագրության պատրաստեց Ն. Պողարյանը. տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», 1969, № 9, էջ 263: Խաչատուր Ջուղայեցի, Պատմութիւն պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 84: ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 46:

[16] Հայոց նոր վկաները. կազմեցին Հ. Աճառյանը, Հ. Մանանդյանը, Վաղարշապատ, 1903, էջ 121—122: (Ընդգծումները մերն է—Հ. Ա.):

[17] История Мар Ябалахи III и Рабан Саумы, с. 127—128.

ներքինիս առնել, կամ զմի ակն հանել, կամ դառնալ ի ... կրօնն Մահմէտի, որոյ վասն **բազումք մեռան, վասն անուանն Քրիստոսի»**[18]:

Երբեմն պայքարի վերոհիշյալ պասսիվ մեթոդից ժողովուրդը անցել է ակտիվին՝ ընդվզել է օտարների դեմ, հրաժարվել պահանջվող հարկերը վճարելուց: Հարկահանությունը նման դեպքերում վեր է աճվել փոքր ծավալի ռազմական գործողության, որին մասնակցել են մեծաքանակ զինվորներ: 1318 թ. Հակոբ գրիչը Վարագա վանքից (Վասպուրական) վկայում է, որ հարկահանության նպատակով եկել էին «... ոմն անուն Աղլաղու, Սինթամուր և Հասան-թամուր **ՌՃԳ. (1800) մարդով»**[19]: Նրանք, ովքեր ընդվզել են, հրաժարվել պահանջվող հարկը վճարելուց, բարձրացել են լեռնային անառիկ վայրերը, ամրացել այնտեղ, պատրաստվել դիմադրության: Իսկ դա նշանակում է, որ որոշակի կապ գոյություն ունի տվյալ ժամանակաշրջանում թաթար-մոնղոլների կրոնական հալածանքների քաղաքականության և հայ ժողովրդի պարտիզանական բնույթի պայքարի միջև այն առումով, որ վերոհիշյալ հալածանքների հետևանքով հայրենի եզերքները լքած-հեռացածների մի մասը լրացրել է իլխանական տիրապետության դեմ պայքարող ժողովրդական վրիժառուների շարքերը: Հակադրվելով բռնի մահմեդականացմանը՝ ըմբոստները ոչ միայն հեռացել են լեռներն ու զինված պայքար մղել, այլև հենց իրենք են ձերբակալել մահմեդականներին և, հավանաբար, որպես պատանդներ տարել իրենց հետ: Այսպես, Երզնկայից մալիք Մուին էդ-Դին Փարվանեի՝ Ռաշիդ էդ-Դինին հասցեագրած նամակից պարզվում է, որ մոնղոլ Տուկի նոյոն զորավարը հսկայական բանակով գալով Երզնկա, այնուհետև շարժվել է լեռնային շրջաններում գտնվող ապստամբական մեծաքանակ ջոկատների դեմ, անհավատներին (իմա՝ քրիստոնյաներին—Հ. Ս.) ջախջախելու, մահմեդական գերիներին ազատելու և ջիզիան հավաքելու նպատակով: Ըստ նամակագրի՝ Տուկի նոյոնն իր խնդիրը հաջողությամբ է կատարել, տեղի ունեցած մարտերում հաղթել ապստամբական ուժեղ ջոկատներին: Դրանից հետո միայն ռայաթը (այստեղ՝ մահմեդական ազգաբնակչությունը) համարձակվել է վերադառնալ իր բնակավայրը և զբաղվել աղոթքով[20]:

Երկրի հայրենասեր հոգևոր առաջնորդները, կանխատեսելով մահմեդականացման քաղաքականության կործանիչ հետևանքները, հավատի և ազգային ավանդների պաշտպանության նպատակով, իրենց ստեղծագործություններով, փաստորեն, պայքարել, ժողովրդին մղել են համառ դիմադրության ընդդեմ եկվոր բռնակալների, նրանց կրոնական անհանդուրժողականության ու ազգային հալածանքների: Այդպիսին է Ստեփանոս Օրբելյանի «Ողբը»[21], որը գրվել է մոնղոլների իսլամին հարելու և քրիստոնյաների հանդեպ հալածանքներ սկսելու ժամանակ: Այն կարևոր նշանակություն ու-

---

[18] Տե՛ս Ժամանակագրություն (XI—XVIII դդ.), էջ 263, Խաչատուր Ջուղայեցի, էջ 84: (Ընդգծումները մերն է—Հ. Ս.):

[19] ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 138: (Ընդգծումը մերն է—Հ. Ս.):

[20] Տե՛ս Рашид ад-Дин. Переписка / Пер., введ. и комм. А. И. Фалиной. М., 1971, с. 307—308.

[21] Տե՛ս Ստեփաննոս Օրբելյանի Ողբ ի ս. Կաթուղիկէն. բնագիրը առաջաբանով և ծանոթագրություններով հրատարակեց Կարապետ Կոստանյանցը, Թիֆլիս, 1885:

նի խնդրո առարկա ժամանակահատվածում հայ ժողովրդի հոգևոր որոնումների ու հայրենասիրական բաղձանքների ուսումնասիրության համար[22]:

Օրբելյանը և ի դեմս նրա՝ ժամանակի հայրենասեր հայ հոգևորականությունը, երազում էին երկրի անցած փառքի ու ազատության, նրա թագավորությունը վերականգնելու մասին: Հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված «Ողբը», Արշակունյաց և Բագրատունյաց հարստությունների հիշատակումը նրանում[23], ասվածի վկայությունն է: Եվ պատահական չէ, որ այն ավարտվում է լավատեսորեն, ապագայի հանդեպ հույսի զգացումով:

«Նա նորոգումն մեզ կրկին,
Որ բնաւ չյիշեմք զփառսն առաջին.
Կանգնէ զաթոռ թագաւորին
Եւ զգաւազան պատրիարքին,
Ամենեցունց ըստ իւր կարգին,
Ուղղէ զգահոյս տիրականին.
Նոր զարդարէ փառօքն հին
Եւս առաւել քան զոր էին.
Տայ մեզ գոչել ձայնիւ ուժգին.
Վերջինս է մեծ քան զառաջին»[24]:

Թաթար-մոնղոլ բռնակալների կողմից վարվող բռնի մահմեդականացման քաղաքականության պայմաններում Օրբելյանն ու նրա համախոհներն իրենց հույսը կապում էին հայ ժողովրդի քրիստոնեական հավատին աներեր մնալու հետ:

«Եւ մեք ամէնս ի միասին
Տամք գոհութիւն մեր փրկողին
Հօր և Որդւոյ և Սուրբ Հոգւոյն»[25]:

Հայ հոգևորականության մեծամասնությունը հայրենասիրության դասեր էր տալիս ժողովրդին: Եվ հենց նրա վաստակն էր նաև, որ Իլխանության կողմից պարտադրվող մահմեդականացումը հանդիպում էր հայ ժողովրդի դիմադրությանը: Ա. Հովհաննիսյանի համաձայն՝ մոնղոլների բռնակալական քաղաքականության դաժանացումը բոլորովին էլ կապ չի ունեցել նրանց իսլամացման հետ: Նա գրում է. «Հաճախ XIV դարի սկզբներից նկատելի դարձող մոնղոլ քաղաքականության հոռի... ընթացքը վերագրվել է իսլամի ազդեցությանը. իբր՝ ընդունելով մարգարեի կրոնը՝ էլխանները որդեգրեցին օտարադավանների դեմ ուղղված «իսլամի ռազմական ոգին» և կրոնական մոլեռանդությունը:

---

[22] Կ. Կոստանյանցը գտնում էր, որ Օրբելյանի «Ողբը» պատմական նշանակություն ունի և պատկերում է անցած ժամանակների ծանր ու անտանելի դրությունը (տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Ողբ, էջ 21): Պ. Խաչատրյանն իրավացիորեն գրել է, որ պատմական ողբերը, պատմությունն ուսումնասիրելու համար կարևոր սկզբնաղբյուրներ լինելով օժտված են վավերականությամբ և խստաշունչ պատմականությամբ (տե՛ս Պ. Խաչատրյան, Հայ միջնադարյան պատմական ողբեր (ԺԴ—ԺԷ դդ.), Երևան, 1969, էջ 37):

[23] Ստեփաննոս Օրբելյան, Ողբ, էջ 35:

[24] Նույն տեղում, էջ 48:

[25] Նույն տեղում:

Մոնղոլների կրոնափոխությանը այսքան վճռական նշանակություն վերագրել, շարունակում է Ա. Հովհաննիսյանը, կնշանակեր անգիտանալ պատմական իրողությունները:

Ընդունելով Մահմեդի կրոնը՝ էլխանները և նրանց զորքերը չդադարեցին իրենց թշնամանքն ու պատերազմները մահմեդական հարևանների և առաջին հերթին՝ մահմեդականության ամրոց հանդիսացող Եգիպտոսի դեմ»[26]:

Իսկապես մահմեդականություն ընդունելուց հետո իլխանները շարունակում էին իրենց վաղեմի պայքարը եգիպտացիների դեմ և դա, ինչպես ճիշտ եզրակացնում էր Ա. Հովհաննիսյանը, բոլորովին էլ չի կարելի բացատրել կրոնական պատճառներով: Դա պետության արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող հարց էր[27], որը ոչ մի դեպքում չի բացառում այն հնարավորությունը, որ միևնույն դավանանքին պատկանող պետությունները թշնամաբար տրամադրված լինեն միմյանց հանդեպ:

Այդուհանդերձ, չպետք է թերագնահատել մոնղոլների կողմից մահմեդական կրոնի ընդունելու նշանակությունը վերոհիշյալ հարցում, քանի որ, ինչպես արդեն ցուց տրվեց, սկզբնաղբյուրները զգալի նյութ են տալիս այն մասին, որ իսլամն ընդունելոց հետո մոնղոլները դաժան հալածանքներ ընկրկեցին քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի հանդեպ, որը հանդիպեց հայ ժողովրդի զանգվածային դիմադրությանը:

Իլխանության կողմից վարվող կրոնական հալածանքների ու բռնի դավանափոխման քաղաքականության դեմ հայ ժողովրդի պայքարն ուներ կարևոր նշանակություն: Այն ոչ թե սովորական մի դիմադրություն էր՝ թելադրված քրիստոնեական դավանանքին հարելուց, կրոնական զգացումներից ու պատկերացումներից, այլ բուն Հայաստանում, հայկական թագավորության բացակայության պայմաններում, դա փաստորեն հայ ժողովրդի պայքարն էր իր ազգային ինքնուրույնության պահպանման համար:

---

[26] Ա. Հովհաննիսյան. Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 405:

[27] **А. А. Али-заде.** Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, с. 300.